

Symposium 'Een nieuwe economie van iedereen'

Theater Maitland, Landgoed de Horst, Driebergen 2 november 2017

Kort verslag

Tijdens het symposium staan drie dingen centraal:

- Laten zien hoeveel diversiteit er is in benaderingen van en visies op de economie en (v)erkennen dat in (bijna) alle benaderingen goede elementen zitten en dat voor elk daarvan goede argumenten bestaan.
- De noodzaak van samenwerking laten zien, die er om meerdere redenen is:
 - Adam Smith stelde al dat 'de economie' bestaat uit of wordt gedragen door de markt én de staat én de samenleving. Die drie 'partijen' hebben daardoor hoe dan ook met elkaar te maken en moeten het met elkaar zien te rooien. Anders gezegd: overheden, bedrijven/ondernemers en burgers en maatschappelijke organisaties hebben elk een rol in het zoeken naar een 'goede economie' (van iedereen!)
 - Het eerste punt betekent al dat geen van die benaderingen de waarheid in pacht heeft. Dat onderstreept de noodzaak van dialoog en debat en van het doen van experimenten vanuit die verschillende gezichtspunten en in onderlinge samenwerking.
 - De wereld is in toenemende mate complex. Geen enkele partij kán het geheel overzien, laat staan aansturen. En geen enkele afzonderlijke benadering kán de hele complexiteit in beeld brengen. Dat versterkt de noodzaak van dialoog, debat, samenwerking en improvisatie.
- De bereidheid tot samenwerken verkennen, rekening houdend met ieders eigen rol. [Dit staat centraal in de rest van het middagprogramma]

Dit betekent dus niet dat op deze dag de 'nieuwe economie van iedereen' wordt ontworpen, of zelfs maar de belangrijkste contouren ervan werden geschetst, al zullen er vast elementen voor worden aangedragen. Wat vooral werd benadrukt is dát dit aangepakt moet worden, en wel in gezamenlijkheid.

Diversiteit

Van Staveren spreekt over de zelfgenoegzaamheid van de economische wetenschap. Mainstream economie is teveel bezig met voorspellen o.b.v. simplistische modellen. De vele kosten-baten analyses hebben een zeer korte tijdshorizon. Privatisering wordt onterecht gezien als oplossing voor o.a. de hoge zorgkosten. Het CPB neemt de financiële sector nog steeds niet mee in de macro-economische modellen. Er is sprake van een tunnelvisie bij veel economen, in top tijdschriften.

Het gaat er nu echter niet om de mainstream theorie te verruilen voor een andere. Het gaat om pluralisme. Elke theorie heeft zijn beperkingen. Volgens Van Staveren kunnen we ons daarbij laten inspireren door een aantal 'oude' economen, dwarsdenkers die de moed hadden om gevestigde economische ideeën te bevragen, zoals Karl Marx, Thorstein Veblen, Gunnar Myrdal en Joan Robinson. Zij bieden een pluriformiteit van goed onderbouwde ideeën die ons een alternatief kan bieden in het huidige debat.

Centraal in de ideeën die Van Staveren presenteert staat de gedachte dat markten altijd in beweging zijn en zelden in evenwicht. Een econome als Joan Robinson wees op een inherente dynamiek in markten die leidt tot concentratie van macht en uiteindelijk tot oligopolies, monopolies en ongelijkheid, met negatieve economische en sociale gevolgen, zoals met name Marx en Veblen lieten zien. Markten moeten op een veel dynamischer manier worden geanalyseerd, waarbij goed gekeken wordt naar terugkoppelingen en domino effecten (positieve causatie) en waarin echte problemen van echte mensen centraal staan.

Diversiteit in de economie is er echter niet alleen vanwege allerlei verschillende visies/benaderingen en verschillende typen actoren (overheid, markt/bedrijven, maatschappelijke organisaties, burgers, werknemers, consumenten), maar ook omdat de economie als proces een veelkoppig monster is waarvan de elementen niet per se in elkaars verlengde liggen, zoals Mirjam de Rijk in haar boekje *51 mythes over wat goed zou zijn voor de economie* helder aangeeft.

Veel van de meningsverschillen over hoe we met het veelkoppige monster dat de economie is moeten omgaan, hebben echter te maken met verschillende visies op / voorkeuren voor de rolverdeling tussen overheid, markt en civil society.

Die rolverdeling is in de afgelopen decennia flink veranderd. Globaal aangeduid:

- De overheid heeft zich op allerlei manieren teruggetrokken: privatisering en liberalisering.
- Er is meer ruimte gekomen voor 'de markt' of marktwerking, ook binnen de overheid en binnen maatschappelijke organisaties. Ruimte voor de markt betekent overigens in veel gevallen vooral ruimte voor bedrijven/ondernemers, en veel minder voor andere marktpartijen zoals werknemers en consumenten. Die markt is ook steeds meer internationaal. Allerlei bedrijven zijn daardoor machtiger dan overheden en soms 'too big to fail'.
- Bedrijven – zij het niet alle – 'vermaatschappelijken'. Die vermaatschappelijking verschuift van filantropie en zorg voor de eigen werknemers naar maatschappelijk verantwoord ondernemen en sociaal ondernemerschap. Tegelijk komen veel bedrijven meer onder de tucht van de (internationale) financiële markt te staan.
- De rol van allerlei maatschappelijke organisaties is teruggedrongen. Zij krijgen minder steun van de overheid. En ze worden links en rechts gepasseerd door (sociaal) ondernemers en nieuwe burgerinitiatieven.
- De burger komt meer in het zadel / aan het stuur, dan wel krijgt meer taken opgedrongen. Denk hierbij aan de energieke samenleving en de participatiesamenleving. Niet elke burger gaat dat even goed af.
- Zowel burgers als werknemers worden steeds vaker zelf ondernemer, al of niet uit eigen keus, al of niet coöperatief en al of niet succesvol.

Globaler gezegd hebben 'de markt' en de eigen verantwoordelijkheid van mensen een veel grotere rol gekregen. Daar is op bepaalde punten best iets voor te zeggen, maar het levert her en der ook problemen op. Hoe dan ook vergt het duidelijkheid over wat die 'markt' dan wel is, doet en kan.

Van Staveren benadrukt dat de economie altijd uit drie domeinen bestaat: markt – staat – community/gemeenschap. Er is markt nodig; een economie die alleen uit gemeenschap bestaat (ruil) functioneert niet. En er is een autoriteit nodig die werkt aan herverdeling en daartoe regels opstelt waar het nodig is. Kortom: concurrentie waar het nuttig is, maar op transparante wijze (geen marktmacht); zorgzaamheid

daar waar mensen het aankunnen (ruimte voor creativiteit, verbondenheid en onafhankelijk denken); en regelgeving die het speelveld afbakent.

In de reacties vanuit de zaal wordt met name gesteld dat (besef van) het doel van de economie ontbreekt. Dat is wat in de bijdragen van Arjo Klamer (EUR), Govert Buijs (VU), Johan Veul (DGIS, namens Christiaan Rebergen) en Mirjam de Rijk aandacht krijgt.

Het is volgens Klamer belangrijk om de economie 'anders te denken'. Wat is economie? Wat is het doel? Gaat het om een markteconomie? Klamer pleit voor een waarden gedreven economie. Het gaat om de kwaliteit van (samen)leven. Om een goed leven. Dat is niet te koop en kan de overheid niet organiseren (gaat buiten markt en overheid om). Het gaat om de *commons*, dat wat we gemeenschappelijk hebben. Het gaat over relaties. Over ideeën genereren, kennis delen. Kortom, het gaat over de oikos, huis of thuis. De economie gaat primair over het realiseren van waarden, niet om transacties of het onderscheid tussen markt, overheid en community (zie Van Staveren): we hebben van deze bijzaken hoofdzaak gemaakt.

Buijs gaat met de vraag 'Waar toe is de economie op aarde?' terug naar de antropologische grondslag van de economie. Op basis daarvan bestaat economie uit elkaar wederzijds dienen met gewaardeerde creativiteit, wederzijdse dienstverlening. Economie bestaat uit netwerken van op creativiteit gebaseerde uitwisseling, relaties, gedeelde vreugde. In het historisch proces is economie echter op een imperiaal spoor terecht gekomen waarin het gaat om extractie, imperia, onderdrukking, afroeping van surplus door toplaag. Deze genereerde uiteindelijk protest en mondde uit in een burgerlijke economie waarin het draait om iedereen aan het werk (herverdeling van arbeid) en uitwisseling via de markt. Dit heeft geleid tot indrukwekkende creativiteit en prestaties, enorme productie van voedsel en consumptiegoederen, armoedebestrijding etc. Komt daarmee de eerder beschreven 'echte' economie dichterbij? De huidige economie kenmerkt zich nog steeds door wereldwijde imperiale extractie, psychische extractie, natuurextractie en megakapitalisme. De mens is geworden tot homo economicus. Er is, stelt Buijs, een nieuwe revolutie nodig, o.b.v. ideeën van Adam Smith. Dat pleit voor een economie die niet langer extractief is t.a.v. mens en milieu, maar inclusief, met ruimte voor creatieve arbeid. Dit houdt een dematerialisering van de economie in, een immateriële, circulaire vrije markt, waarin we elkaar wederzijds dienen met onze creativiteit. Met als kerngebieden zorg, verdieping en versiering.

Veul sluit daar in feite bij aan. Globalisering heeft geleid tot een forse groei in welvaart, maar ook tot groeiende ongelijkheid en toegenomen onzekerheid. We moeten toe naar een economie die werkt voor iedereen en de maatschappelijke gunstige impact van bedrijven vergroot. Daar zijn economische en sociale kaders voor nodig. De overheid werkt daaraan met de monitor brede welvaart, een inzet in de internationale relaties op handel en hulp, gericht op duurzaamheid en inclusiviteit aan de hand van de SDGs, verduurzamen van internationale waardenketens, het stimuleren van good governance in productielanden en sociaal ondernemerschap. Globalisering kan dan een oplossing zijn i.p.v. een probleem. In dat proces heeft iedereen verantwoordelijkheid. Het vergt multisectorale samenwerking, gebaseerd op onderling vertrouwen van uiteenlopende partijen.

De Rijk gaat uit van de definitie van economie volgens Heertje: het optimaal voorzien in behoeften, materieel en immaterieel, van huidige en komende generaties. Economie is geen doel op zich. Vervolgens

gaat zij in op enkele van de 51 economische mythes die zij in haar boek beschrijft en die de gedachte van TINA (there is no alternative) bevorderen:

- Meer ruimte voor bedrijven is altijd goed. Nee, regels lokken meer innovatie uit.
- De markt innoveert, de overheid remt en pot verteert. Nee, publieke sector draagt ook bij.
- De markt voelt beter aan wat mensen willen. Nee, de markt weet waar de koopkracht zit.
- Iedereen profiteert van economische groei. Nee, van trickle down is weinig sprake.
- Ongelijkheid is goed voor de economie. Nee (zie ook Van Staveren).

De 52e, *overall* mythe zou kunnen zijn dat er zoiets als hét bedrijfsleven en dé markt zou bestaan.

Samenwerking

In de discussie met de zaal staat vooral de vraag centraal of het nu primair moet gaan om anders denken of om collectieve actie die machtspatronen aanpakt. Voor dat laatste pleit dat er grote belangen spelen die op het spel staan (De Rijk). Aan de andere kant heeft de protestbeweging te weinig alternatieven om haar macht te benutten. In samenhang daarmee komt de vraag op of het primair om persoonlijke en lokale actie moet gaan of om collectieve actie. Dat eerst is moeilijk omdat iedereen min of meer vast zit in het dominante systeem. Uiteindelijk moet iedereen zich de vraag stellen: waartoe ben ik bij machte? Om dát dan ook te doen. De Rijk en Buijs benadrukken de samenhang en onderlinge afhankelijkheid en pleiten ervoor de tegenstellingen tussen lokaal, nationaal en internationaal te vermijden. Uiteindelijk zijn het *creative minorities* (Toynbee) die de wereld veranderen. Die moeten elkaar opzoeken. Dat vraagt om het zoeken naar gezamenlijkheid in plaats van het benadrukken van tegenstellingen tussen 'ons'. In dat proces heb je de uitkomst niet in eigen hand. Dat vergt het durven leven met onzekerheid.

Dat pleidooi voor samenwerking tussen mensen met verschillende ideeën en rollen wordt in feite ondersteund door de bijdrage van Roland Kupers over economie als complex systeem. Gedeelde frustratie over de simplistische tegenstelling tussen markt en overheid inspireerden Kupers en collega David Colander tot het gezamenlijk schrijven van het boek *Complexity and the public policy. Solving society's problems from the bottom up* (2014). Centraal daarin: complexiteitstheorie als houvast om problemen fundamenteel anders aan te pakken. De gebruikelijke manier van denken en handelen is: top down, controle. Zo wordt het verkeer met veel regels en instrumenten zoveel mogelijk in goede banen geleid. Volgens het idee van *shared spaces* van Monderman wordt het verkeer veiliger en efficiënter als alle verkeerssignalen weggehaald worden. Orde ontstaat zo 'emergent' op basis van de interactie tussen verkeersdeelnemers op basis van een aantal gedeelde regels en sociale normen. Dat is een centraal element van de complexiteitsbenadering; de leer der vervlochten systemen.

Economie is een zo'n complex systeem. In de afgelopen anderhalve eeuw is de economie echter in te simpele modellen vervalst die haar ten onrechte van haar complexiteit hebben ontdaan. De economische wetenschap heeft de economie bovendien in twee dwingende verhalen vervalst: staat versus markt. Oftewel: het '*economics of control frame*' en het '*market fundamentalism frame*'. Het zijn twee elkaar uitsluitende scholen, die onze kijk op de wereld zeer hebben beïnvloed. Zij halen doelen en middelen door elkaar (zoals ook Klamer benadrukte). Kuper voegt er een derde frame aan toe: het *complexity frame*. Welk frame of kader op een bepaald moment het juiste is om de werkelijkheid te interpreteren en te handelen is afhankelijk van het vraagstuk, het probleem dat aan de orde is. Elk van de drie frames leveren andere beleidsinstrumenten en maatregelen op.

Vanuit een complexiteitsperspectief op de economie heeft de overheid een kleine maar zeer belangrijke rol, namelijk die van *ecosystem designer*. Bedrijven zijn slechts tijdelijke door mensen bedachte instituties, die zich zo efficiënt mogelijk richten op een klein stukje van de werkelijkheid binnen de kaders die de overheid stelt. De uitdaging is om een nieuw soort structuur te bedenken om de positieve maatschappelijke bijdrage van bedrijven te vergroten. Daar zijn nieuwe regels en nieuwe sociale normen in het economisch systeem voor nodig.

In de discussie met de zaal gaat het vooral om de vraag of regels het individuele gedrag van mensen moet bepalen of eerder een speelveld globaal moet afbakenen. Dat eerste past meer in het *control frame*, dat laatste meer bij een *complexity frame*. Kupers maakt een vergelijking met een zwerm vogels: die vertoont geordend gedrag op basis van een beperkt aantal 'systeemregels' voor hoe individuele vogels op elkaar reageren. Laat het zwermgedrag van de vogels instant, is het pleidooi van Kupers, maar wees actief op het creëren en zo nodig aanpassen van kaders.

Samenwerking en vertrouwen: wat leert de praktijk?

Is echte samenwerking tussen overheid, bedrijfsleven en *civil society* mogelijk, met maatschappelijke organisaties als een soort faciliterende 'tussenmacht'? Of gaat het om kaderstelling en controle door de overheid, uitvoering door het bedrijfsleven en kritische tegenmacht door maatschappelijke organisaties? Zien de overheid en bedrijven maatschappelijke organisaties als potentiële partners of vooral als lastige criticasters? Zien maatschappelijke organisaties bedrijven vooral als de vijand of als potentiële bondgenoot? Zien bedrijven en maatschappelijke organisaties de overheid vooral als rem en last, of als richtinggevende facilitator van een gelijk en stimulerend speelveld?

Hierover bestaan uiteraard verschillende ideeën. Die worden in het middagprogramma van het symposium verkend in een *open space* met vertegenwoordigers uit maatschappelijke organisaties, bewegingen en bedrijven.

Bij het ophalen van enkele impressies uit de *open space* merkt iemand op dat hij de aandacht voor het persoonlijke miste. Het begint bij het persoonlijke: als mensen (meer) in verbinding kunnen zijn met zichzelf, komen zij in beweging en kunnen zij systemen in beweging brengen.

Iemand anders wijst op de urgentie. In de sessie met Greenpeace kwam naar voren dat als de economie niet verandert we alles kwijt zijn. We zouden een nieuw verhaal moeten creëren over de *great transition*. Wie brengt dit in beeld, in een soort transitie cloud? Een 'burgerbeeldbuis'. Een forum voor uitwisselen van ervaringen met initiatieven. Iemand wijst daarbij op Kracht in NI. Een ander wijst erop dat alles er al is; het gaat om terugvinden van oorspronkelijkheid. Opschalen van goede initiatieven. Het mondiale perspectief moeten we daarbij niet vergeten. Weten we al genoeg? Er is ook behoefte aan nieuwe ideeën, goede verhalen, nieuwe theorieën. We weten eigenlijk alleen dat het huidige systeem niet werkt en dat we oude ideeën kwijt willen. Misschien zijn we vandaag bij elkaar om basis ingrediënten van 'een nieuw verhaal' te formuleren. Iemand wijst hierbij op de Gemene Goed Economie, een internationale beweging van mensen die vanuit eigen beweging bijdragen aan het gemene goed.

Vervolgens wordt opgemerkt dat in een van de sessies een interessante opmerking werd gemaakt: Als we (als vertegenwoordigers van organisaties) in staat zijn 'petjes af te doen' en logo's even te vergeten, is er

meer ruimte om nieuwe ideeën te genereren, een nieuw verhaal te creëren en verandering op gang te helpen.

In het panel van Anke Sikkema (EZ), Richard Kooloos (ABN AMRO), Esther Somers (ONE en Platform DSE) en Daniëlle Hirsch (Both ENDS) grijpen Sikkema en Kooloos vooral terug op de complexiteitsbenadering van Kupers. Sikkema benadrukt dat bedrijven en overheid ook gewoon uit mensen bestaan. Mensen geven verandering vorm. Dé ambtenaar bij hét ministerie bestaat niet.

Kooloos stelt dat de bijdrage van Kupers hem deed beseffen dat een ieder bewust of onbewust is 'grootgebracht' in (geïndoctrineerd door) een bepaald dogma. Welke basisregels kunnen we bedenken om het systeem te veranderen? Somers nuanceert het gemaakte onderscheid tussen individu (persoonlijke, individuele mogelijkheden) en (veranderen van) het systeem. Individu kan veel doen, maar niet alles (vergelijk het verschil tussen plichtethiek en gevolgenethiek). Hirsch benadrukt vooral dat we niet moeten vergeten dat er al veel regels, wetgeving etc. zijn waarop we ons in ons handelen kunnen baseren. Bewandel de *corridors of power*. Richt je op handhaving van bestaande afspraken. Kortom, mensen zijn onderdeel van een systeem, functioneren in dat systeem, maar hebben er ook invloed op.

In de discussie daarna komen verschillende elementen terug: er zijn toch ook nieuwe regels nodig, met meer sanctiemogelijkheden; er is meer samenwerking nodig omdat nog teveel op eilanden wordt gewerkt; we hebben dwarsdenkers nodig; en we moeten beter duidelijk maken hoe het economisch systeem werkt en uitsluit. We overschatten wat mensen weten over de wereld en de economie.

Afronding

De dagvoorzitter sluit af met dank aan de panelleden en alle aanwezigen en enkele samenvattende woorden over het gevoelde belang van verbinden, inzichten verzamelen en verspreiden en het gesprek voeren, met name over het doel van de economie. Tegelijk voelen we allemaal de urgentie. Die pleit er voor om juist de relatief luxe positie die we in Nederland hebben te gebruiken om goede analyses te maken en om gesprekken aan te gaan.

Bij de voorbereiding van de dag stond een aantal vragen centraal:

- Erkennen we dát elk van de partijen overheid, bedrijven, maatschappelijke organisaties en burgers een eigen rol heeft in het werken aan een nieuwe economie?
- Kunnen we ervan uitgaan dat iedereen (nou ja, bijna iedereen) zich naar vermogen inzet voor het gemeenschappelijk goede waaraan die economie zou moeten bijdragen?
- Willen we constructief én kritisch met elkaar meedenken over de invulling van die rollen?
- Kunnen we elkaar daarop aanspreken en willen we erop aangesproken worden?

Aan het eind van de dag kunnen we op deze vragen (over het algemeen) ja zeggen. Tevens zijn de verschillende rollen wat verhelderd. Dat pleit ervoor daarmee gezamenlijk praktisch en constructief verder te werken.

Christiaan Hogenhuis, met dank aan Judith Grootcholten en David Renkema

Dit programma wordt mede mogelijk gemaakt door het fonds Kerk en Wereld